

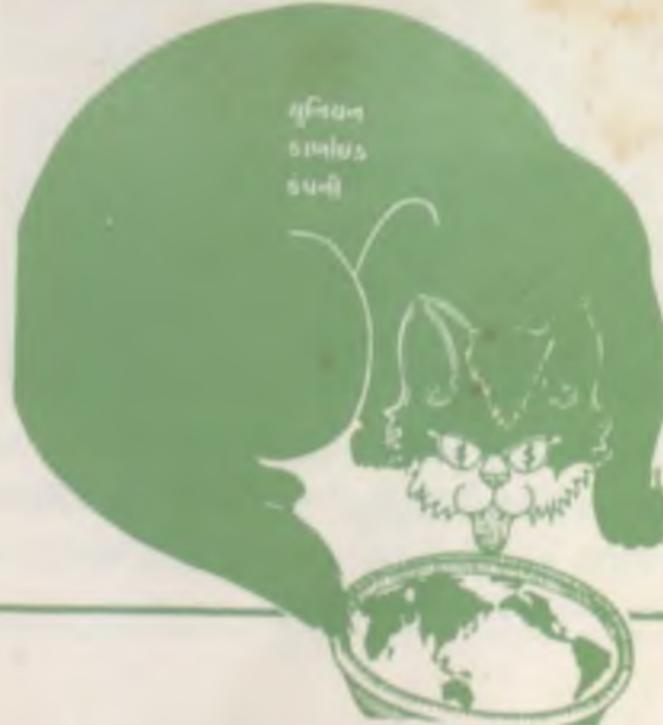
પર્યાવરણ અને નવી આર્થિક નીતિ

શ્રી. અંશિષ કોઠારી

દેશને વૈજ્ઞિક ભજાર સા�ે સાકળવાના સરક્કારના લાલના હેતુના પરિણામે ભારતના કુદરતી સંસાધનો બહારના ભજારા માટે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવ્યા છ. ભારે જહેમતથી ભચાવના અને ભારતીય પ્રજા દ્વારા વ્યાજભીપણે વપરાતાં આવવા કુદરતી સંસાધનો હવે નિરાધાર બન્યા છ.

બે વર્ષ અગાઉ અત્રે 'ભારતના પર્યાવરણ તેમજ જીવનનિવાંદી માટે પર્યાવરણ પર સીધો આધાર રાખતી પ્રજાઓ પર નવી આર્થિક નીતિઓ' ની અસરોની સમીક્ષા શરૂ કરી હતી. (કોઠારી અને કોઠારી ૧૯૯૭; કોઠારી ૧૯૯૮). અમે અંધુરાયું હતું કે આ નીતિઓનાં દરેક અગ્રણી પાસાની પર્યાવરણ પર (અને તથી સમાજ પર) ભારે ગંભીર અસર પડે છ.

- ૧** વૃદ્ધિના નિકાસલક્ષી મોડેલ માટે કુદરતી સંસાધનોનો ગડપથી નાશ થઈ રહ્યો હતો. ખાસ કરીને મત્સ્યાચાગ અને ખાણકામ ક્રત્રમાં આમ જોવા મળ્યું છ.
- ૨** ઉદારીકરણની દિશાના કારણે અંધુરાયુક્ત વાતાવરણ ઉલ્લંઘણું જેમાં ઉદ્યોગોએ પર્યાવરણના ધોરણોના અનગરાના કરી અને રાજ્ય ભરકારોએ વ્યાપારો સાહસો માટે માગ માંકળો કરવા માટે તેમના પોતાના વન્યજીવન, અભ્યારાયા સહિતના કુદરતી વાતાવરણને નુકસાન પહોંચાતું.
- ૩** સરકારી ખર્ચેમાં કાપ મૂકવાના આદેશના કારણે સામાજિક અને પર્યાવરણ ક્રત્રમો માટે ઉપલબ્ધ થતા ભડોળમાં કાપ આવવા લાગ્યો. તેના પરિણામે કુદરતી સંસાધનોના સરકણ અને પુનર્જીવન માટેના કાર્યક્રમોમાં ઘટાડો થતો ગયો.
- ૪** અર્થતંત્ર ખુલ્લું મૂકવાના કારણો પર્યાવરણ અંગ રંકસ્યદ્ધ ભૂતકાળ ધર્યાવતી કેપનીઓ દેશમાં પ્રવેશની થઈ, દેશના કચરા અને જારોઝની સમસ્યાઓમાં વધારા કરતી વપરાશા ચીજવસ્તુઓ અને જેરી પદ્ધાથો દેશમાં ઉમેરાયા.



૧૯૬૪-૬૫ ની ઘટનાઓની દ્વારી સમીક્ષા દર્શાવે છે કે અગાઉના કાપ સામેના વ્યાપક વિરોધ પછી સામાજિક ક્ષેત્રો માટેની ફાળવણીમાં વધારો તો થયો છે પરંતુ સ્થાનિક ગ્રામીણ પ્રજાની રોજિદી છુનજરૂરી આવશ્યકતાઓની અવગણના કરીને ટૂકડાળાના લાભ માટે કુદરતી પર્યાવરણનો ભોગ આપવાનું વલણ પથાવત ચાલુ રહ્યું છે. નવી નીતિઓનો સર્વોપરી હેતુ છે ભારતને

વાંચિક બજાર સાથે સાંકળવાનો. અર્થ એ જ કે, ભારતના કુદરતી સ્તોતોને બહારના બજારોના શરેણે ધરી દેવા અને ભારતના વિશાળ મધ્યમવર્ગને, એક બજાર તરીકે

વિદેશી કંપનીઓને સૌંપી દેવો. ભારતીય સમાજ જેનું ભારે જહેમતથી જતન કર્યું છે અને સાતત્યપૂર્ણ રીતે જેનો વપરાશ કર્યો છે, તેવી કુદરતી સંપત્તિ હવે ખૂંચવી લેવામાં આવી રહી છે.

વિકાસ, આપકાં ભવિષ્યનું વેચાડા

દેશના અર્થતંત્રને આગળ ધ્યાવવાના માર્ગરૂપે વિકાસને ભરપૂર ગ્રાધાન્ય આપવામાં આવી રહ્યું છે. ભારત પાસે જ અપાર સમૃદ્ધિ છે, તેના નિકાસની વ્યાજબી નીતિનો હું કોઈ પણ વિરોધ ન કરે. પરંતુ એવી બુદ્ધિગમ્ય નિકાસ નીતિ તો હોવી જ જોઈએ જેમાં આંતરિક વપરાશની ચીજવસ્તુઓનો પુરવઠો અટકો પડવો ન જોઈએ. નિકાસના કારણે દેશમાં જ ભાવો આસમાને આંબવા માંડે તેવું બનવું ન જોઈએ, કુદરતી સ્તોતનો વપરાશ પર્યાવરણની દાખિએ સાતત્યપૂર્ણ હોવો જોઈએ, જ પ્રદેશના સ્થાનિક લોકોને કુદરતી સંપત્તિ ઉપયોગી હોય તે લોકોના અધિકારોનું જતન થવું જોઈએ અને નિકાસ દ્વારા આ લોકોને શક્ય હોય તેટલા વધુ લાભ મળવા જોઈએ. પણ અત્યારે જ અભિગમ અપનાવાયો છે તેમાં આ તમામ સિદ્ધાંતોનો બંગ થઈ રહ્યો છે.



'ગાટ' કરાને ભારત સરકારે સ્વીકારી લીધા પછી તો આવા વલણોની જતિ વધવાની જ. ખુદ 'ગાટ' મંત્રાલય જ તેની ભાવિ યોજના સ્પષ્ટ કરે છે કે આ સમજૂતી બાદ આંતરરાષ્ટ્રીય

વ્યાપારમાં કાપડ, કૃષિ, વન, મત્સ્યઘોગ ક્ષેત્રોને ભારે વેગ મળશે. ૧૯૬૪-૬૫ ના વર્ષના સત્તાવાર 'આર્થિક સંવિશાસના' સરકારે ગર્વભેર કર્યું છે કે, આ એ જ ક્ષેત્રો છે, જેમાં દેશની વર્તમાન અને ભાવિ નિકાસ કમતાઓ પડેલી છે. આનાથી દેશને દર વર્ષ રૂઢ થી ૭૦ કરોડ અમેરિકી ડોલર જેટનું વધુ વિદેશી ખુંડિયામણ મળશે. આ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપારી હિત ઠાંસી

ઠાંસીને ભરેલું છે અને પચારણ સંવર્ધન અને ઉત્પાદન સાતત્યપૂર્ણ રાખવા જરૂરી સલામતી પગલાંના ચૂકવવી પડતી કિમત તરફ દુલ્કષ સેવવામાં આવ્યું છે.

સર્વ માટે સ્વતંત્ર

નિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની સાથોસાથ અગાઉ ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી ક્ષેત્રો પર જ નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યા હતા તે કમશાઃહળવા બનાવવામાં આવ્યા. હજુ પણ કોઈ અવી દલીલ તો કરતું જ નથી કે, વહિવટીય નિયંત્રણો તો હળવા બનાવવા ન જોઈએ. મોટી યોજનાઓના સત્તાવાળાઓ અને કોપારેટ ગૃહોએ સામેથી સામાજિક કે પર્યાવરણીય જવાબદીઓ વિશે ક્યારેય હરક સુદ્ધા ઉચ્ચાયોં નથી. આ જ કારણે વિશ્વનો પ્રત્યેક ઔદ્યોગિક દેશ પર્યાવરણ માપદંડો અને ઔદ્યોગિક તથા નિકાસકીય યોજનાઓ પરના નિયંત્રણો વધુને વધુ કડક બનાવવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયેલો જ છે. પણ, ભારતમાં તો કાંઈક ઊંધી જ પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે. ૧૯૮૦ ના સ્થાપનામાં ભારે પરિશ્રમથી જ પર્યાવરણીય સલામતીના ધોરણો ઠાંસુન કરવામાં આવ્યા હતા તે વધુને વધુ હળવા બનતા ગયા છે.

ઉદ્ધરીકરણના પરિણામે હવા અને પાણી પર સંકટ આવી પત્તું છે. તે ઉપરાંત આપણી જમીન પર પણ પ્રત્યક્ષ જોખમ મંડરાયું છે. ઉધોગો અને વ્યાપારી ખેતી કે ફલોરીકલ્યર માટે વિશાળ જમીનની જરૂર પડે. આ જરૂરિયાત સંતોષવા શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોની જમીન પર જ ટોચયર્યાદિનો કાયદો છે તે હળવો બનાવવાની વાતો થઈ રહી છે. આના કારણે ખેતાના અત્યંત કિમતી જમીન, જ નહીં પણ જીવિક વિવિધતા સંવર્ધન માટે અને સ્થાનિક ગરીબ લોકો માટે અત્યંત મહત્વની ગણાતી ગોચરની જમીન પણ આ વિનાશક વલણનો ભોગ બની રહી છે. સરકાર પોતે સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા પ્રત્યે ખૂબ ચિંતિત હોવાના તદ્દન પોકા દાવા કરી રહી હોવાયા આ પ્રક્રિયા ભેઝામ આગળ ધપતી જ રહે છે.

કાચામાલનું ઉત્પાદન કરવા માટે સરકારે જંગલની જમીન ઉધોગોને ભાડાપદે આપવા માંચી છે, તે આ દિશામાં ખાસ ચેતવણીરૂપ બની રહેલા ઉદાહરણોમાંનું એક છે. નેસર્ટિન જંગલો પરથી ઉધોગોના દબાણને ઘટાડવાના પ્રયાસરૂપે આ પગલાંના અનેક મુદ્દે આકરી ટીકા થઈ રહી છે. કેટલાય સ્થળોએ જંગલની ખરાબાની જમીનના અંચળા હેઠળ ગાઢ વન

વિસ્તારો ભાડાપદે સાંખી દેવાયા છે અને જો આ જમીન ઉદ્ઘોગોના હાથમાં જશે તો ખરાબાની જમીન અને ધાસચારાની જમીનનો પર સ્થાનિક લોકોનો મુખ્ય આધાર પણ છીનવાઈ જશે. આશ્ર્યર્થની વાત તો એ છે કે પર્યાવરણ મંત્રી શ્રી કુમલનાથે આ પગલાંના બેધડક ભચાવ કરતાં કહ્યું કે, રાજ્ય સરકારો જે ગવાની જમીનનું સંપર્ક સંરક્ષણ કરવા સહમત નથી. કદાચ ખાનગી કંપનીઓ આ કાર્ય વિષુ સારી રીતે કરી શકશે! ઉદ્ઘોગોના માગણીઓ સંતોષવા ફાર્મ-કોરેસ્ટ્રોના વેકલ્યિક સુચન તરફ પણ મંત્રાલયે ઉપેક્ષા સેવી છે. નવા આર્થિક પરિબળોના સામનો કરવાની અને તની અસરો હળવી અનાવવાની જવાબદારી સંભાળનાર મંત્રાલય જ ઉદ્ઘોગોની અન્યાયી માગણીઓ પોષી રહ્યું છે. તે ધાર્ણ જ ખેદજનક છે.

જન-આંદોલન વધુ ઉગ્ર બન છ.

નવી આર્થિક નાતિઓના પરિણામે જે નવા ભારતીય કે વિદેશી મુડી રોકાણો થાય છે તે સંઘળાં પર્યાવરણીય વિનાશક છે, તેવું પૂરવાર કરવાનો ભારો છરાદ્રો નથી. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ ટેક્નોલોજી, બિનપરંપરાગત અને પુનર્ઉપયોગી ઊર્જા સોતો, વગેરેમાં નવા નવા રોકાણો થતાં જ જશે. ઉદાહરણારૂપે પવનચક્રી અને સૌર યોજનાઓ દ્વારા ૪૫૦ મેગાવૉટ ઊર્જા ઉત્પન્ન કરવાની દરખાસ્ત પર વિચારણ થઈ રહી છે. આમ છતાં ઉપર છલ્લું નિરોકણ કરવાથી એટલી તો ખબર પડી જ આપ કે, કુદરતી સોતનો વપરાશ કરતી પ્રદૂષણ કેલાવતી જમીન હડાપ કરતી અસમાનતાપુણ્ય યોજનાઓની સરખામણામાં સાતથ્યપૂર્ણ અને સંવધનનલક્ષી યોજનાઓમાં થતું રોકાણ નગરૂપ છે.

નવોદિત વિરોધો થયા. જેણું તો એ પાંચ ટન ‘પરિણામ એ આવ્યું’ કે અસર માત્ર વ્યક્તિગત યોજના પર જ નહીં પણ ખુદ જતિઓ પર પણ પડતી જોવા મળે છે. આ આંદોલનોમાં સૌથી વ્યાપક આંદોલન દેશભરના માણીમારોનું હતું. તેમણે ઊડા-દરિયામાં માણીમારોના વિકેશી કંપનીઓ સામે બબ્બે વખત રાષ્ટ્રવ્યાપી હડતાળ પાડી. માણીમારોનું વિશાળ અનુયાયીબળ ઉપરાંત સસદમાં આ મુદે ઉગ્ર વિવાદ હરભ્યાન કેટલાક સાસદોની મજબૂત દાલીઓના પરિણામ ભારત સરકારે આ નીતિની સમીક્ષા યોજવાની ઘોષણા કરવી પડી.

અન્યત્ર છુટીઘવાઈ સફળતાથી પણ આશા બધાયેલી રહે છે. ગ્રામવાસીઓ અને કાર્યકરોના દ્રઢ વિરોધના કારણે ગોવામાં દ્વાન્ટ-ચાપર નાયદાન ખાનટ પર કામગારી સ્વતંત્ર થઈ ગઈ છે. ૧૯૮૮ની શરૂઆતમાં આ ખાનટના વિરોધમાં દેખાવો દરમ્યાન પોલીસ ગોળાબારમાં એક ડિશોરનું ભોત થતાં

આંદોલન અત્યંત ઉગ્ર બન્યું હતું. ગ્રામવાસીઓએ આ ઘટનાના વળતા પગલાં રૂપે ખાનટના જ વિસ્તારમાં એક બાંધકામ સણગાવી દીધું હતું. ઇ પોન્ટે જાહેરાત કરવી પડી કે હવે તે ભારતમાં અન્યત્ર આ ખાનટ ખસેડવાના વિકલ્પ પર વિચારી રહ્યું છે. ગુજરાતમાં નારાયણ સરોવર અભયારણ્યમાં એક સિમેન્ટની ફેંકટરી સ્થાપવાનો માર્ગ મોકલો કરવા રાજ્ય સરકારે ૧૯૯૮ માં આ અભયારણ્યને ગીનોટોક્ષાય જાહેર કર્યું. પણ રાજ્યની વડી અદ્યાત્મે આના પર મનાઈ હુકમ બહાર પાડ્યો. આ સિમેન્ટ પાંજનાને આકાર આપવા રાજ્યની ઔદ્યોગિક લોભીના સખત દબાણને જોતાં આ હુકમ ક્યાં સુધી ટકી શકશે તે નકી નથી. પણ, પર્યાવરણવાદીઓ પૌતાની તાકાત એકત્રિત કરવા જરૂરી સમય મેળવવામાં સક્ષમ રહ્યા છે. ઓરિસ્સામાં પણ, બાલુખંડ અભયારણ્ય અંગે જાહેર થેલા ગીનોટોક્ષિકેશન સામે મનાઈ હુકમ મેળવવા પર્યાવરણવાદીઓ અને રાજકારણીઓના મિશ્ર આંદોલનને સફળતા મળી છે. વિશના ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોમાંચી ભારતમાં જેરી કયરાના નિકસનો વિરોધ કરી રહેલા ભારતીય સંગઠનો સાથે ગ્રીનપ્લાસ ઇન્ટરનેશનલ પણ જોડાયું છે. હોલેન્ડચી ૭૦ લાખ થી ૧ કરોડ ટન ગાયનું છાણ આપાત કરવાના ભયંકર નિર્ણય સામે અત્યંત નવોદિત વિરોધો થયા. જેમાં સંસદભવનની બહાર જ ખેડૂતોને પાંચ ટન ‘સ્વદેશી’ છાણ ખડકી દીધું. પરિશાસ એ આવ્યું કે આ આખી દરખાસ્ત જ રદથઈ. ‘ગાટ’ સામેના વ્યાપક વિરોધો છતાં ભારત સરકારને તેમાં ભાગીદાર બનતી તો અટકાવી ન શક્યા. છતાં આ સમજૂતીનો અમલ નિર્ઝિય બનાવવા ઘણો મોટો પરિશ્રમ ઉઠાવાયો છે.

આ તમામ સફળતાઓ
 કામચ્યવાઉ હોય છે. સમય
 મેળવી લેવા પૂરતી જ.
 તાકીદની જરૂરિયાત તો એ
 છ કે પર્યાવરણવાદીઓ,
 સામાજિક કાર્યકરો અને
 સંવેદનશીલ શિક્ષણવિધો

ભેગા થઈને દેશના આર્થિક માર્ગને બહલવા માટે એક અંગી વૈકળ્યિક વ્યૂહરચના ઘડી કાઢે કે જે સામાજિક અને પર્યાવરણીય સંવેદનશીલ અને સાતત્યપૂર્ણ હોય. નેસાઇક સ્તોતના મુદ્રા ઉપાડવામાં આવેલા વ્યાપક જન આંદોલનો અને નાગરિક જીથો તથા દેશભરના કેટલાક મુહીબર સરકારી અધિકારીઓને સફળતાપૂર્વક હાથ ધરેલ વૈકળ્યિક ઊજા, કૃષિ અને ઔદ્યોગિક પોજનામાંથી ઉપરોક્ત વ્યૂહરચનાના પરિબળો પ્રાપ્ત થઈ રહે તેમ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આ પરિબળોને નક્કર સેધ્યાતીક અને વ્યાવહારિક વિકળ્યના તાંત્રણો એક કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી મનમોહનસિંહ અને વિશ્વબેંક દારા જે શક્તિશાળી પરિબળોને ઘૂંઠો ધોર મળેલો છે, તે પરિબળો રાખ્યને તેના અસ્તિત્વના આરે પહોંચાડવાની દિશામાં આગળ વધતા જ જરૂરો.